

KORKUT ATA TÜRKİYAT ARAŞTIRMALARI DERGİSİ
Uluslararası Türk Dili ve Edebiyatı Araştırmaları Dergisi
The Journal of International Turkish Language & Literature Research

Sayı/Issue 12 (Eylül/September 2023), s. 610-620.
Geliş Tarihi-Received: 22.08.2023
Kabul Tarihi-Accepted: 10.09.2023
Araştırma Makalesi-Research Article
ISSN: 2687-5675
DOI: 10.51531/korkutataturkiyat.1348164

Altun Yaruk'ta Baskın Ekler*

Dominant Suffixes in Altun Yaruk

Ayşegül GÖZEL**

Öz

Türkçede kelimenin iç yapısının unsurlarına morphem denir. Tek başına anlamı olan morfemlere kök, tek başına anlamı olmayan, ancak kökle birleştiği zaman anlamla veya çekimle ilgili işlevlere sahip olan morfemlere ise ek denir. Kökler tabi olunan morfemler olduğu için genellikle değişime uğramaz. Ekler ise tabi morfemler oldukları için köke uymak için varyantlaşır ve çok şekilli olurlar. Ancak bazen eklerin de tabanı değiştirdiği görülür. Geldiği tabanda değişiklik yaratan ek, baskın ek (*dominant suffix*) olarak kategorize edilir. Örneğin: *alkış* (< *alka-ş*), *küsüş* (< *küse-ş*), *ülüş* (< *üle-ş*).

Uygurca eserlerden biri olan *Altun Yaruk*'ta 3641 madde başı mevcuttur. Bunların da 2414'ü türemiş kelimedir. Bu yönüyle eser, Uygurca döneminin zengin ve önemli birkaç metninden biridir. Bundan dolayı *Altun Yaruk* üzerinde yapılacak çalışmaların sonuçları Uygurca kadar Eski Türkçe için de geçerli olacaktır.

Bu makalede *Altun Yaruk*'ta geçen baskın yapım ekleri tespit edilmiş, bunların hangi tür kelimelerde değişimlere neden olduğu tartışılmış, kelime kökeninde yaptığı değişiklikler ortaya konmuştur.

Anahtar Kelimeler: Baskın ek, morfoloji, Altun Yaruk, eski Türkçe.

Abstract

The constituents of the internal structure of words are called morphemes in Turkic. Morphemes that have a meaning on their own are referred as roots while morphemes that do not have a stand-alone meaning but have function related to meaning or conjugation only when combined with the root are called suffixes. Since roots are morphemes that being subjected to, they typically do not undergo any change. Beside this, suffixes are dependant morphemes, they become varied and multi-shaped to fit the root. However, some suffixes are observed to change the base they are added. Suffixes that causes a change in the base they attach to are categorized as dominant suffixes. For example, *alkış* (< *alka-ş*), *küsüş* (< *küse-ş*), *ülüş* (< *üle-ş*) etc.

In *Altun Yaruk*, one of the Uyghur works, there are 3641 entries, and 2414 of these are derivative words. With this feature, it is one of the few rich and important texts of the Uyghur period. Therefore, the results of the studies on *Altun Yaruk* will also apply to Old Turkic as well as Uyghur.

* Bu makale, Prof. Dr. Ferruh AĞCA danışmanlığında hazırlanan "Altun Yaruk'ta Söz Yapımı" adlı doktora tezinden üretilmiştir.

** Dr., Eskişehir/Türkiye, e-posta: aysegulgozell@gmail.com, ORCID: 0000-0003-1505-3781.

In this article, the dominant derivational suffixes in *Altun Yaruk* have been identified, in what type of words these suffixes cause changes is discussed, and the changes made by these suffixes in the root have been shown.

Keywords: Dominant suffix, morphology, Altun Yaruk, old Turkic.

Giriş

Türkçe eklemeli bir dil olması sebebiyle sözcüklerin kök ya da tabanı üzerine çok sayıda ek gelebilir. Bu eklerin gelişi bir sisteme göre gerçekleşir. Taban değişmez. Ekler, uyumlar dâhilinde varyantlaşır. Ekler geldikten sonra bile taban ile ek apaçık görülür. Bu genel bir kabuldür.¹ Bu kabul ne kadar doğrudur? Ekler, kelime kök ve tabanında değişime neden olur mu? Olursa, bunun bir kuralı var mıdır?

Çağdaş Türkçede çekim ekleri geldiğinde gerçekleşen değişimler C. Kaya'nın "Türkçede Kelime Çekiminde Tabanın Değişmesi ve Türkçenin Öğretiminde Yarattığı Sorunlar" adlı bildirisinde² tartışılmış ve şu sonuçlar ortaya çıkarılmıştır:

1. Sonda ünlünün değişimi: Sonu geniş düz ünlüyle biten fiil tabanlarına *-yor* ekinin gelmesiyle oluşmaktadır: *yaşa-yor > yaşıyor*.
2. Sonda ünsüz değişmesi: Sonu *ç, k, p, t* ünsüzleri ile biten tabanlar ünlüyle başlayan bir ek aldıklarında bu sert ünsüzlerin yumuşamasıdır: *ağaç-ı > ağacı*.
3. Sonda ünsüz ikizleşmesi: *zan-ımca > zannımca*.
4. İç hecede ünlünün düşmesi: *bu-ru-nun-da > burnunda*.

Peki, yapım ekleri geldikten sonra da benzer bir değişim meydana gelir mi? Yapım ekleri geldikten sonra bir değişim meydana geliyorsa bunun bir sistematığı var mıdır? Bu makalede Eski Uygurca *Altun Yaruk* adlı eserde tabanın son ünlüsünde değişime neden olan yapım ekleri incelenmiştir.

Eski Türkçenin hacimli eserlerinden biri olan *Altun Yaruk*'un Kaya yayınında³ 3641 madde başı mevcuttur. Bunların yaklaşık % 70'i türemiş kelimedir. Bundan dolayı, *Altun Yaruk* üzerinde yapılacak çalışmaların sonuçları Uygurca kadar Eski Türkçe için de geçerli olacaktır.

Baskın ek (*dominant suffix*), ünlü ile biten tabanlara gelen ve sondaki bu ünlüde değişiklik yapan ektir. Bu terim, ilk kez G. Clauson tarafından kullanılmıştır (1972). Clauson, eki, "the word 'dominant' applied to a suffixes beginning with a vowel means that this vowel is a integral part of the suffixes and the word to the which it is a attached ends in a vowel it is the latter that is elided" (1972, s. XXXIX) şeklinde tanımlamıştır. Ona göre, ekin başındaki ünlü, tabanın sonundaki ünlüyü değiştirmektedir⁴. Baskın ekler daha sonra M. Erdal tarafından "Die Morphemfuge im Alttürkischen" (1979) adlı makalede, ardından da "Old Turkic Word Formation" (1991) adlı eserde ayrıntılarıyla ele alınmıştır. Son olarak E. Uçar "Eski Türkçe *Ulug*'un 'Büyük' Yapısı Üzerine" (2020) adlı makalesinde baskın eklerle değinmiştir.

Altun Yaruk'ta tespit edilen baskın ekler ve örnekleri aşağıda listelenmiş, bu konudaki görüşler değerlendirilmiştir:

{-g}

¹ Ergin, 1972, § 138-139.

² Kaya, 2010, s. 199-201.

³ Kaya, 2021.

⁴ Clauson, yardımcı sesi de ekin ayrılmaz bir parçası olarak kabul etmektedir: < *tarma-ut* > *tarmut* (1972: XXXIX).

Bu ek, Batı Türkçesinde düşmüş/erimiş, kendisinden önceki yardımcı ses, ekin yerini alarak varyantlaşmıştır: {-X}.

ilig "hakan, hükümdar" < *il+e-g* > *ilig*.

il "ülke, devlet"⁵, **ile-* "hükmetmek, yönetmek", *ilig* "hakan, hükümdar"⁶ biçiminde gelişmiştir.

Bu sözcüğün açılımı *il+lig* (Clauson, 1972, s. 141b; Erdal, 1991, s. 139; Gabain, 2000, s. 44; Eraslan, 2012, s. 99) biçiminde kabul görmüştür.

illig kelimesinin varlığı *ilig*'in de < *il+lig* olarak türediğini düşünmemize neden olmaktadır. Ancak *ilen-* (*il+e-n-*) "hükmetmek, yönetmek, hâkim olmak"⁷ kelimesinin mevcudiyeti burada **ile-* tabanının varlığına kanıt oluşturmaktadır. Eski Türkçede *ilig ve illig* biçimlerinde aynı anlamda iki kelime mevcuttur: *ilig* < *il+e-g* > *ilig*; *illig* < *il+lig*. Bu iki biçim zamanla karışmış olmalıdır.

{-g} eki, *ile-* fiili üzerine geldiğinde ekin baskınlığı sonucunda *ile-g* > *ilig* olmuştur.

kapıg "kapı" < *kap+a-g* > *kapıg*.

kap "torba"⁸, *kapa-* "kapamak"⁹, *kapıg* "kapı"¹⁰ biçiminde gelişmiştir.

Bu sözcüğü Brockelmann *kap-ug* (1951, s. 101), Clauson **kap-ıg* (1972, s. 583a) biçiminde **kap-* "kapamak" fiilinden getirmişlerdir. Clauson, kelimenin ikinci hecesindeki ünlünün orijinalinin /-ı-/ , ancak bazı Mani ve Uygur metinlerinde /-a-/ , daha sonra ise /-u-/ olduğunu belirtmiştir.

Erdal, *kapak* biçiminden yola çıkarak kökün *kapa-* olması gerektiğini düşünür. Ancak Eski Türkçede {-Ak} ekinin bulunmaması sebebiyle **kapa-* biçiminde bir taban olması gerektiği görüşündedir. *kapag* şeklini de bu durumda < **kapa-g* olarak kabul etmiştir (1991, s. 190).

Yayınlarda bu sözcükteki {-g} baskın ek olarak kabul edilmemiş, bu yüzden de *kapa-* fiilinin son ünlüsü hakkında herhangi bir görüş ortaya konulmamıştır.

**kapa-* fiilinden hem {-g} hem de {-k} ile iki ayrı türetim olduğu anlaşılıyor: *kapag* (< *kapa-g*) ve *kapak* (*kapa-k*).¹¹ Kalın *k* ve *g* sesleri Uygur yazısında aynı işaretle yazıldığı için, bu iki kelimenin okunuşlarının bazılarında karışmalar da olmuş olabilir. *kapag* okuyuşları doğru ise, bu durumda {-g} baskın ekinin etkili olmadığı bir diyalektik varyant da düşünülebilir.

{-g} eki, *kapa-* fiili üzerine geldiğinde ekin baskınlığı sonucunda *kapa-g* > *kapıg* olmuştur.

ulug "ulu, büyük" < *ul+a-g* > *ulug*.

ul "kök, temel, esas, asıl"¹², *ula-* "eklemek, bağlamak, devam ettirmek"¹³, *ulug* "ulu, büyük"¹⁴ biçiminde gelişmiştir.

⁵ Wilkens, 2021, s. 253a.

⁶ Wilkens, 2021, s. 355b.

⁷ Wilkens, 2021, s. 254b.

⁸ Wilkens, 2021, s. 331a.

⁹ Wilkens, 2021, s. 331b.

¹⁰ Wilkens, 2021, s. 332a.

¹¹ Clauson, 1972, s. 582b, 583a.

¹² Clauson, 1972, s. 124a.

¹³ Clauson, 1972, s. 126b.

¹⁴ Clauson, 1972, s. 136b.

< *ul+lug*; *ul* “temel”, *ulug* “büyük” arasındaki bağlantı birçok bilim adamı tarafından genel kabul görmüştür (Räsänen, 1949, s. 139, dip. 1; Brockelmann, 1951, s. 66; Räsänen, 1969, s. 513a; Sevortyan, 1974, s. 594; Erdal 1991: s. 139).

Clauson, *ula-* kökünden 1. *ulag* “ek bağlantı”, 2. *ulag* “teknik terim, postacı atı” kelimelerini zikretmiş, ancak *ulug* kelimesi ile bir bağ kurmamıştır (1972, s. 136a-b). *ulug* “büyük, yüce” kelimesinin ise kök olabileceğini, bu nedenle {+lXg} ile türetilen bir gövde olamayacağını söylemiştir (1972, s. 136b).

Uçar; *ul* “dip, kök, esas, temel”, *ula-* “birleştirmek, bir araya getirmek; eklemek, bağlamak; aktarmak, nakletmek; çoğaltmak, arttırmak, büyütme”, *ulug* (*ul+a-g* > *ulug*) biçiminde geliştiğini ve {-g}'nin baskın ek olduğunu kabul etmektedir. *ula-*'dan türeyen kavram ailesine şu örnekleri de verir: *ulag* “ekleme, bağlama”, *ulam* “daimî, sürekli”, *ulus* “ülke, şehir, köy”, *ulun* “değnek, çubuk” (Uçar, 2020, s. 25-26).

{-g} eki, *ula-* fiili üzerine geldiğinde ekin baskınlığı sonucunda *ula-g* > *ulug* olmuştur.

ülüg “pay, baht, şans” < **ül+e-g* > *ülüg*.

**ül*, *üle-* “paylaşmak”¹⁵, *ülüg* “pay, baht, şans”¹⁶ biçiminde gelişmiştir.

Clauson, *üle-* tabanından {-g} ile türediğini, dolayısıyla da burada {-g}'nin baskın ek olduğunu kabul etmektedir (1972, s. 142b).

Erdal {-Xg} ekinin baskın bir ek olmadığını, bu yüzden taban ünlüsünü etkilemediğini örnekleyerek (*öte-g*, *çilte-g*, *ula-g*), *ülüg*'ün *üle-* “üleştirmek, paylaşmak” ile anlam ilişkisine rağmen **ül+lüg* biçiminden meydana geldiğini kabul etmektedir (1991, s. 213).

Uçar, *ülüg* kelimesinin baskın eklere örnek olabileceğini belirtmektedir (2020, s. 25).

{-g} eki, *üle-* fiili üzerine geldiğinde ekin baskınlığı sonucunda *üle-g* > *ülüg* olmuştur.

ürüg “sürekli, devamlı” < **ür+e-g* > *ürüg*.

ür “uzun süre”¹⁷, **üre-* “artmak, çoğalmak, gelişmek”¹⁸, *ürüg* “sürekli, devamlı” biçiminde gelişmiştir.

Bu kelime ne Clauson ne de Erdal tarafından ele alınmamıştır.

{-g} eki, *üre-* fiili üzerine geldiğinde ekin baskınlığı sonucunda *üre-g* > *ürüg* olmuştur.

yiveg “donanım, teçhizat” < *yiv-e-g* > *yivig*.

yiv- “donatmak, döşemek”¹⁹, **yive-* “donatmak, döşemek” biçiminde gelişmiştir.

Altun Yaruk'ta hem *yiveg* hem de *yivig* biçimleri bulunmaktadır.

Clauson, < **yiv-ig* biçiminde türediğini belirtmiştir (1972, s. 875b).

¹⁵ Wilkens, 2021, s. 822b.

¹⁶ Wilkens, 2021, s. 824a.

¹⁷ Wilkens, 2021, s. 826b.

¹⁸ Clauson, 1972, s. 68a.

¹⁹ Wilkens, 2021, s. 895a.

Erdal, < *yéve-g* > *yévig* biçiminde türediğini belirtmiştir, ancak buradaki daralmada /y/ ve /v/'nin etkisi olduğu görüşündedir (1991, s. 218).

{-g} eki, **yive-* fiili üzerine geldiğinde ekin baskınlığı sonucunda *yive-g* > *yivig* olmuştur.

{-k}

tilik ~ **tilik** "dilek, istek" < *tile-k* ~ *tili-k* (?).

tile- "istemek, aramak"²⁰, *tilek* "dilek, istek"²¹ biçiminde gelişmiştir.

Clauson, *tile-* tabanından {-k} ile türediğini ifade etmektedir (1972, s. 498a). *tili-k* biçimi ise ED'de bulunmamaktadır.

Erdal, *tilik*'i tanıklanmamış **tili-* fiilinden getirmiştir. Ona göre, **tili-* veya **tilX-*'nin ikinci hecesindeki ünlü ya erimiş ya da benzeşmeyle /i/ olmuştur (1991, s. 247-248). Erdal {-k} ekini baskın ek olarak kabul etmemektedir.

Uçar ise, *tilik* kelimesinin baskın ekler örnek olabileceğini belirtmektedir. Ayrıca Uçar, {-k}'nin baskınlığına *yasta-k* > *yastuk* örneğini de ilave etmektedir (2020, s. 25). Bu *yastuk* sözcüğü *Altun Yaruk*'ta bulunmadığı için ayrıca ele alınmamıştır.

Erdal, {-(X)g} ve {-(O)k} ekinin Eski Türkçede baskın ek olmadığı görüşündedir (1991, s. 213, 255).

tilik kelimesini de *tilig* (< *tile-g*) okuyup {-g} baskın ekinin bir örneği olarak kabul etmesi daha tutarlı gözükmemektedir.

{-Xn}

timin "derhal, hemen" < **time-n* > *timin* (?).

**time-* tabanından türemiş olmalıdır.

Clauson < *témin* taban biçiminde bulunduğunu ifade etmiştir (1972, s. 507a).

Eraslan +*n* vasıta hâli olarak düşünmüştür: < *timi+n* (2012 s. 226).

Wilkens, *timin* okunuşunun hatalı olduğunu belirtmiş, *témin*'e göndermiştir (2021, s. 707b, 720a).

{-n} eki, *time-* fiili üzerine geldiğinde ekin baskınlığı sonucunda *time-n* > *timin* olmuştur.

ulun "sürgün, sap" < *ul+a-n* > *ulun*.

ul "duvarın temeli, temel"²², *ula-* "bağlamak, uzatmak, devam ettirmek"²³ biçiminde gelişmiştir.

Clauson, *ulun* yapısı hakkında herhangi bir görüş belirtmemiştir (1972, s. 147b).

Erdal, *ulun*'un "sap, okun çubuğu" {-(X)n} eki ile *ula-* fiilinden türediğini ifade etmektedir (1991, s. 300, 305).

Uçar, *ula-*'dan türeyen kavram ailesine *ulun* "değnek, çubuk" örneğini de vermiştir (< *ula-n* > *ulun*) (2020, s. 28).

²⁰ Wilkens, 2021, s. 718b.

²¹ Wilkens, 2021, s. 719a.

²² Ercilasun-Akkoyunlu, 2018, s. 919.

²³ Wilkens, 2021, s. 790a.

{-n} eki, *ula-* fiili üzerine geldiğinde ekin baskınlığı sonucunda *ula-n* > *ulun* olmuştur.

uzun “uzun” *uz+a-* > *uz+u-n*.

uz “uzak”, *uza-* “uzamak”²⁴ biçiminde genişlemiştir.

Brockelmann **uz-un* (?) biçiminde türemiş olabileceğini ifade etmiştir (1951, s. 129).

Clauson ve Erdal *uz+a-* > *uz+u-n* biçiminde türediğini belirtmişlerdir (1972, s. 288b; 1991, s. 302).

{-n} eki, *uza-* fiili üzerine geldiğinde ekin baskınlığı sonucunda *uza-n* > *uzun* olmuştur.

yaşın “şimşek” **yaş* “parlak” > **yaşa-* “parlamak” > *yaşı-n*.

Clauson, *yaşu-* > *yaşın* biçiminde türediğini ifade etmiştir (1972, s. 979a).

Erdal, *yaşo-* ~ *yaşı-* “çakmak, parlamak” tabanından türediğini belirtmiştir (< *yaşo-n* > *yaşın* / < *yaşı-n*) (Erdal 1991: 301).

Erdal, bu ekin baskın bir ek olduğunu belirtmiştir (1991, s. 300).

{-n} eki, *yaşa-* fiili üzerine geldiğinde ekin baskınlığı sonucunda *yaşa-n* > *yaşın* olmuştur. Yahut da sözcük, *l* ~ *ş* denkliliğiyle *yalın* “alev” kelimesinin *ş*’li varyantıdır.

{-ş}

Bu ek, Batı Türkçesinde kendisinden önceki yardımcı sesi bünyesine alarak varyantlaşmıştır: {-Xş}.

alkış “tebrik, kutlama” < *alka-ş* > *alkış*.

alka- “övmek”²⁵, *alkış* “tebrik, kutlama” biçiminde gelişmiştir.

Bu sözcüğün açılımı < *alka-ş* (Brockelmann, 1951, s. 138; Clauson, 1972, s. 137b; Röhrborn, 1979, s. 99b; Erdal, 1979, s. 87; Erdal, 1991, s. 262) biçiminde kabul görmüştür.

{-ş} eki, *alka-* fiili üzerine geldiğinde ekin baskınlığı sonucunda *alka-ş* > *alkış* olmuştur.

arvış “büyü, sihir” < *arva-ş* > *arvış*.

arva- “büyü yapmak”²⁶, *arvış* “büyü, sihir” biçiminde gelişmiştir.

Bu ekin türetimi < *arva-ş* (Brockelmann, 1951, s. 138; Clauson, 1972, s. 199b; Röhrborn, 1981, s. 217a; Erdal, 1979, s. 87; Erdal, 1991, s. 262) biçiminde kabul görmüştür.

{-ş} eki, *arva-* fiili üzerine geldiğinde ekin baskınlığı sonucunda *arva-ş* > *arvış* olmuştur.

busuş “keder” < **bus+a-ş* > *busu-ş*.

bus “sis”²⁷, **busa-*²⁸ “kederlenmek”, *busuş* “keder”²⁹ biçiminde gelişmiştir.

²⁴ Arat, 1979, s. 501; Wilkens, 2021, s. 811a.

²⁵ Wilkens, 2021, s. 29b.

²⁶ Wilkens, 2021, s. 69a.

²⁷ Clauson, 1972, s. 370b.

²⁸ Clauson, 1972, s. 372a.

²⁹ Wilkens, 2021, s. 204b.

Clauson, Erdal, Gabain, Tekin, < *busa-ş (Clauson, 1972, s. 374b; Erdal, 1991, s. 262; Gabain, 2000, s. 55; Tekin, 2016, s. 90) biçiminde türediğini kabul etmektedirler.

Eraslan, bus- "kederlenmek"³⁰ kökünden < bus-u-ş (2012, s. 108) biçiminde türediğini belirtmiştir. Eraslan'da aynı imla ile yazılan buş- ve bus- fiilleri karıştırılmış olmalı.

{-ş} eki, busa- fiili üzerine geldiğinde ekin baskınlığı sonucunda busa-ş > busuş olmuştur.

kazgış "kazanç" < *kazga-ş > kazgış.

*kazga- "kazanmak", kazgış "kazanç" biçiminde gelişmiştir.

Clauson'da bu kelime geçmez, ancak *kazga- diye bir fiil tasarlanır (1972, s. 683a).

Sözcük Erdal'da da geçmez. Ancak, aynı kökten türemiş kazgan- fiilinin kökeninin belli olmadığı belirtilir (1991, s. 604).

Kelime, Çetin tarafından < *kazga-ş biçiminde okunmuş ve çözümlenmiştir (2020, s. 397).

Kaya ise, kelimeyi < *kazga-ş > kazgış biçiminde izah etmiştir (2021, s. 517).

{-ş} eki, *kazga- fiili üzerine geldiğinde ekin baskınlığı sonucunda kazga-ş > kazgış olmuştur.

küsüş "istek, arzu, dilek" < küse-ş > küsüş.

*küş "yansıma ses, öperken çıkan ses", küse- "istemek, arzu etmek"³¹, küsüş "istek, arzu, dilek" biçiminde gelişmiştir. Krş. İng. kiss "öpmek" (?).

Clauson, Erdal ve Eraslan < küse-ş (Clauson, 1972, s. 752a; Erdal, 1979, s. 87; Erdal, 1991, s. 272; Eraslan, 2012, s. 108) biçiminde türediğini kabul etmektedirler.

Gabain *küş+ü-ş (Gabain, 2000, s. 130) biçiminde türediğini belirtmiştir. Ancak, fiilin ikinci hecesindeki sesin /ü/ değil /e/ olduğu açıktır.

{-ş} eki, küse- fiili üzerine geldiğinde ekin baskınlığı sonucunda küse-ş > küsüş olmuştur.

suvsuş "içecek" < suv+sa-ş > suvsuş.

suv ~ sub "su"³², suvsa- "susamak"³³, suvsuş "içecek"³⁴ biçiminde gelişmiştir.

Clauson, sözlüğünde bu sözcüğe yer vermemiştir.

Erdal, suvsuş "tatlı içecek", suvsa- "susuzluk çekmek" (suvsa-ş > suvsuş) olduğunu belirtmiştir (1979, s. 87). Ancak OTWF'da DLT'de geçen "su gibi olmak, sulanmak"³⁵ anlamındaki suvsuş'un suv+sı-'dan türediğini, ETŞ'de bulunan "susuzluk, susama"³⁶ anlamına gelen suvsuş'un ise suv+sa-'dan geldiğini ve farklı sözcükler olduğunu ifade etmiştir: suv+sı-ş > suvsuş / suv+sa-ş > suvsuş (1991, s. 266).

³⁰ Eraslan, 2012, s. 563a.

³¹ Wilkens, 2021, s. 444b.

³² Wilkens, 2021, s. 633a.

³³ Wilkens, 2021, s. 635b.

³⁴ Wilkens, 2021, s. 635b.

³⁵ Erdal, 1991, s. 266.

³⁶ Erdal, 1991, s. 266.

Eraslan, *suv+suş* olarak türetmiştir (Eraslan, 2012, s. 102).

{-ş} eki, *suvs-a-* fiili üzerine geldiğinde ekin baskınlığı sonucunda *suvs-a-ş > suvsuş* olmuştur.

uluş “ülke, şehir” < *ula-ş* > *uluş*.

ul “kök, temel, esas, asıl”³⁷, *ula-* “eklemek, bağlamak, devam ettirmek”³⁸, *uluş* “ülke, şehir”³⁹ biçiminde gelişmiştir.

Clauson, *uluş* biçimini taban olarak kabul etmiş, herhangi bir analize yer vermemiştir (1972, s. 152b).

Erdal, *ula-ş* (1991, s. 267) biçiminde türediğini kabul etmektedir.

Uçar, *ula-*’nın “birleşmek, toplanmak” anlamından yola çıkarak *uluş* ‘birleşilen yer, toplanılan yer’, yani “ülke, şehir, köy” olarak ortaya çıktığı görüşündedir. {-(X)ş} ekinin baskın bir ek olduğunu, gövdenin sonundaki /a/’yı /u/’ya değiştirdiğini de belirtmektedir (2020, s. 28).

{-ş} eki, *ula-* fiili üzerine geldiğinde ekin baskınlığı sonucunda *ula-ş > uluş* olmuştur.

ülüş “pay, hisse” < *üle-ş* > *ülüş*.

üle- “bölmek”⁴⁰, *ülüş* “pay, hisse” biçiminde gelişmiştir.

Clauson ve Erdal, *üle-ş* (Clauson, 1972, s. 153a; Erdal, 1979, s. 87; Erdal, 1991, s. 268) biçiminde türediğini kabul etmektedir.

Erdal, bu ekin baskın bir ek olduğunu belirtmiştir (1979, s. 87).

{-ş} eki, *üle-* fiili üzerine geldiğinde ekin baskınlığı sonucunda *üle-ş > ülüş* olmuştur.

{-l-}

oñul- “doğruya çevrilmek, iyileşmek” < *oñ+a-l-* > *oñul-*.

oñ “sağ, doğru”⁴¹, **oña-*⁴² “*onarmak, iyileşmek”, *oñul-* “doğruya çevrilmek, iyileşmek”⁴³ biçiminde gelişmiştir.

Clauson, **oña-* tabanından {-l-} **ona-l-/oñul-* biçimlerinin geliştiğini belirterek *oñul-* sözcüğündeki {-l-}’nin baskın ek olduğunu kabul etmektedir (1972, s. 185b).

Erdal, *oñul-* ve *oñal-* şekillerinin, Clauson’un belirttiği gibi birbirinin yerine kullanılamayacağını, *oñal-* biçiminin en iyi tahminle XIII. yüzyıldan önce görülmediğini belirterek **oña-*’nın ettirgen şeklinin *oñar-* olabileceğini ifade etmiştir (1991, 668, dip. 348).

{-l-} eki, *oña-* fiili üzerine geldiğinde ekin baskınlığı sonucunda *oña-l- > oñul-* olmuştur.

tevşil- “ufalanmak” < *tevşe-l-* > *tevşil-*.

³⁷ Clauson, 1972, s. 124a.

³⁸ Wilkens, 2021, s. 790a.

³⁹ Wilkens, 2021, s. 797b.

⁴⁰ Wilkens, 2021, s. 822b.

⁴¹ Wilkens, 2021, s. 510a.

⁴² Clauson, 1972, s. 171b

⁴³ Wilkens, 2021, s. 511b.

tevşe- “karışmak, dolanmak”⁴⁴, *tevşil-* “ufalanmak”⁴⁵ biçiminde gelişmiştir.

Clauson, < *tevşe-l-* biçiminde türediğini belirtmiş, *tevşil-* biçimine yer vermemiştir (1972, s. 447a).

Erdal, < *tevşe-l-* biçiminde türediğini belirtmiş, *tevşil-* biçimine yer vermemiştir (1991, s. 676).

{-l-} eki, *tevşe-* fiili üzerine geldiğinde ekin baskınlığı sonucunda *tevşe-l-* > *tevşil-* olmuştur.

yivil- “donanmak, teçhiz edilmek” < *yiv-e-l-* > *yivil-*.

yiv- “donatmak, döşemek”⁴⁶, **yive-* “donatmak, döşemek” biçiminde gelişmiştir.

Clauson, **yiv-* kökünden {-l-} ile türediğini ifade etmektedir (1972, s. 877b).

Erdal, *yéve-* tabanından {-l-} ile türediği görüşündedir (1991, s. 687).

Altun Yaruk'ta bulunan kökteş sözcük *yivet-* “donatmak, hazır hâle getirmek”⁴⁷ örneği, **yive-* tabanının da olması gerektiğini göstermektedir.

{-l-} eki, **yive-* fiili üzerine geldiğinde ekin baskınlığı sonucunda *yive-l-* > *yivil-* olmuştur.

{-n-}

eşidigsin- “duymak istemek” < *eşid-igse-n-* > *eşidigsin-*

eşid- ~ *işid-* “işitmek”⁴⁸, *eşidigse-* “duymak istemek”⁴⁹, *eşidigsin-* “duymak istemek” biçiminde gelişmektedir.

Altun Yaruk'taki tüm *eşidigsin-* örnekleri nüsha farkı olarak geçmektedir. Wilkens, *eşidigsin-* okuyuşunun hatalı olduğunu düşünerek sözcüğü *eşidigse-* maddesine yönlendirmektedir (2021, s.125b).

Eğer *eşidigse-* kendinden sonra {-n-} eki alıyorsa, bu ekin bazı kelimelerde tabanın ünlüsünde değişime neden olduğu, dolayısıyla baskın ek olduğu söylenebilir.

{-n-} eki, *eşidigse-* fiili üzerine geldiğinde ekin baskınlığı sonucunda *eşidigse-n-* > *eşidigsin-* olmuştur.

örtün- “yanmak” < *ört+e-n-* > *örtün-*.

ört “alev”⁵⁰, *örte-* “yakmak” biçiminde gelişmiştir.

Clauson, *örte-* kökünden {-n-} ile türediğini ifade etmektedir (1972, s. 209b).

Erdal, *ör-* “yükselmek”, *ört* “ateş”, *örte-* “bir şeyi tutuşturmak veya yakmak”, *örtten-* “parlamak, alevlenmek, yanmak, yanmış olmak” biçiminde gelişmiş olabileceğini belirtmiştir (1991, s. 423, 610).

AY'da hem *örtten-* hem de *örtün-* biçimleri bulunmaktadır. Wilkens, *örtün-* biçiminin eski bir hata olduğunu belirtmektedir (2021, s. 541).

⁴⁴ Ercilasun-Akkoyunlu, 2018, s. 873.

⁴⁵ Wilkens, 2021, s. 706b.

⁴⁶ Wilkens, 2021, s. 895a.

⁴⁷ Wilkens, 2021, s. 895b.

⁴⁸ Wilkens, 2021, s. 125a.

⁴⁹ Wilkens, 2021, s. 125b.

⁵⁰ Wilkens, 2021, s. 541a.

{-n-} eki, *örte-* fiili üzerine geldiğinde ekin baskınlığı sonucunda *örte-n-* > *örtün-* olmuştur.

Sonuç

Sonu geniş düz vokalle (a, e) biten kelimelere gelip türetim sonrasında bu sesleri darlaştıran eklere, *baskın ek (dominant suffix)* denilmektedir. Darlaşma sırasında bütün örneklerde düzlük-yuvarlaklık uyumu da dikkate alınır: *alka-ş* > *alkış*, *örten-* > *örtün-*, *üleş* > **üliš* > *ülüş* gibi.

Bu baskın eklerden {-g}, Batı Türkçesinde düşmüş/erimiş, kendisinden önceki yardımcı ses, ekin yerini alarak varyantlaşmıştır: {-X}.

{-ş} ise, kendisinden önceki yardımcı sesi bünyesine alarak varyantlaşmıştır: {-Xş}.

Yapılan çalışmalarda {-ş} ekinin baskın ek olduğu genel olarak benimsenmektedir. Bu eke ilave olarak *Altun Yaruk*'taki tanıklardan yola çıkarak {-g}, {-k} (?), {-l-}, ve {-n-} eklerinin de bazı örneklerde baskın ek olduğunu söylemek mümkündür.

Altun Yaruk'ta {-g} ile 6, {-k} ile 1, {-n} ile 4, {-ş} ile 8, {-l-} ile 3, {-n-} ile 2 olmak üzere toplam 24 baskın eklerle türetilmiş örnek tespit edilmiştir.

Burada şu soruyu da sormak gerekir: Bu ekler adlandırıldığı gibi baskın/güçlü ek oldukları için mi değişime neden olmuşlar? Ses değişimlerinde esas etken emek tasarrufudur. Vurgunun gücü de etken olabilir. Bu konuda daha sağlıklı bir yargıya varabilmek için tarihî ve çağdaş lehçelerdeki bütün örnekleri ayrıntılı olarak değerlendirmek gerekir.

İşaretler

- : Fiile bağlanmayı, fiil kategorisini gösterir.
- * : Tahminî biçim, metinlerde belgelenmemiştir.
- ~ : Birbirinin yerine geçen (alternatif) şekilleri gösterir.
- + : İsme bağlanmayı, isim kategorisini gösterir.
- < : Çözümleme işareti
- > : Gelişimin yönünü gösterir.
- : bakınız.

Kısaltmalar

DLT = *Dîvânu Lugâti't-Turk*.

ED → Clauson 1972

ETŞ → Arat, 1965

OTWF → Erdal, 1991

Kaynakça

Arat, R. R. (1965). *Eski Türk Şiiri*. Ankara: Türk Tarih Kurumu.

Arat, R. R. (1979). *Kutadgu Bilig III*. İndeks. İstanbul: Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü.

Brockelmann, C. (1951). *Osttürkische Grammatik der islamischen Litteratur-sprachen Mittelasiens*. Leiden: Brill.

- Clauson, G. (1972). *An Etymological Dictionary of Pre-Thirteenth-Century Turkish*. Oxford: Oxford University.
- Çetin, E. (2020). *Altun Yaruk*. Sekizinci Kitap. Berlin Bilimler Akademisindeki Metin Parçaları. (Karşılaştırmalı Metin, Çeviri, Açıklamalar, Dizin). Ankara: TDK Yay.
- Eraslan, K. (2012). *Eski Uygur Türkçesi Grameri*. Ankara: TDK Yayınları.
- Ercilasun, A. B.-Akkoyunlu Z. (2018). *Dîvânü Lugâti't- Türk*. Giriş-Metin-Çeviri-Notlar-Dizin. Ankara: Türk Dil Kurumu.
- Erdal, M. (1979). Die Morphemfuge im Alttürkischen. *Wiener Zeitschrift für die Kunde des Morgenlandes*, 71, 83-114.
- Erdal, M. (1991). *Old Turkic Word Formation: A Functional Approach to the Lexicon*, c. I-II, Wiesbaden: Otto Harrassowitz, 1991.
- Ergin, M. (1972). *Türk Dil Bilgisi*. İstanbul: İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi.
- Gabain, A. von (2000). *Eski Türkçenin Grameri*. [çev. Mehmet Akalın]. Ankara: TDK Yay.
- Gözel, A. (2023). *Altun Yaruk'ta Söz Yapımı*. Doktora Tezi. Eskişehir: Eskişehir Osmangazi Üniversitesi.
- Hamilton, J. R. (2020). *Budacı İyi Kalpli ve Kötü Kalpli Prens Masalının Uygurcası Prens Kalyanamkara ve Papamkara Hikayesi*. [çev. Ece. Korkut- İsmet Birkan]. Ankara: TDK Yayınları.
- Kaya, C. (2021). *Uygurca Altun Yaruk*. Giriş, Metin ve Dizin. Ankara: TDK Yayınları.
- Kaya, C. (2010) Türkçede Kelime Çekiminde Tabanın Değişmesi ve Türkçenin Öğretiminde Yarattığı Sorunlar. *Yabancı Dil Olarak Türkçe Öğretiminde Yeni Çalışmalar*. 8. dünyada Türkçe öğretimi sempozyumu bildirileri. 6-7 Mart 2009, Ankara Üniversitesi Tömer, Ankara, 199-201.
- Räsänen, M. (1949). *Materialien zur Morphologie der türkischen Sprachen*. Helsinki.
- Räsänen, M. (1969). *Versuch eines etymologischen Wörterbuchs der Türksprachen*. Helsinki: Suomalais-Ugrilainen Seura.
- Röhrborn, K. (1977-1998). *Uigurisches Wörterbuch*. Sprachmaterial der vorislamischen türkischen Texte aus Zentralasien. I-VI. Wiesbaden: Franz Steiner Verlag GmbH.
- Sevortyan, E. V. (1974). *Etimologičeskiy Slovar' Tyurkskiy Yazıkov*. «A-I». Moskova: Nauka.
- Tekin, T. (2016). *Orhon Türkçesi Grameri*. İstanbul: TDK Yayınları.
- Uçar, E. (2020). "Eski Türkçe Ulug'un 'Büyük' Yapısı Üzerine". *Korkut Ata Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, 2, 23-34.
- Wilkens, J. (2021). *Handwörterbuch des Altuigurischen*. Altuigurisch-Deutsch-Türkisch | | *Eski Uygurcanın El Sözlüğü*. Eski Uygurca-Almanca-Türkçe. Göttingen: Universitätsverlag.